

ABAY, YUNUS EMRE VE AHMET YESEVİ'NİN DİLİNDEKİ TÜRK LEHÇELERİ ARASI DİLSEL ÖZELLİKLER

LINGUISTIC FEATURES BETWEEN TURKIC LANGUAGES IN THE WORKS OF
ABAY, YÜNUS EMRE AND AĤMAD AL-YASAWĪ

SHERUBAY KURMANBAIULY

Sorumlu Yazar/Correspondence

MARLEN ADILOV

Öz

Abay Kunanbayulu, XIX. yüzyıl Kazak kültür hayatına damgasını vurmuş önemli ediplerinden biridir. Kazak Türklerinin büyük şairi olarak tanınmaktadır. Abay, eserlerini Kazak Türkçesi ile yazmış fakat Çağatay Türkçesi geleneğini sürdürdüğünden dolayı onun eserlerini Karluk ve Oğuz grubu lehçelerini konuşanlar da kolaylıkla anlayabilmektedir. Abay'ın eserlerinde çağdaş Kıpçak lehçelerinde işlek olarak kullanılan ancak kökeni Oğuz Türkçesi olan unsurlar da bulunmaktadır. Abay'dan çok daha eski devirlerde yaşayan Ahmet Yesevi'nin *Dīvân-ı Hikmet*'i Karahanlı döneminde yazılmış olsa da günümüze Çağatay Türkçesi ile yazılan nüshaları ulaşmıştır. Bu duruma rağmen yeni bulunan Kökşetav (Kazakistan) nüshasından da birkaç Oğuz Türkçesi unsura rastladığımızı ifade edebiliriz. Yunus Emre, Eski Anadolu Türkçesinin standart bir yazı dili olması yolunda büyük çaba sarf etmiştir. Fakat şairin dilinde Doğu Türkçesine ait birçok özellik de yer almaktadır. Bu makalede Türk dünyasının farklı dönem ve bölgelerinin şairleri, Ahmet Yesevi, Yunus Emre ve Abay Kunanbayulu'nun dilindeki Kıpçak veya Oğuz Türkçelerine özgü kelimeler karşılaştırılarak incelenmiştir. Çalışmada Yunus Emre Oğuz grubu temsilcisi ve Ahmet Yesevi Yunus'un zamanına yakın Doğu Türkçesi temsilcisi olarak seçilmiştir. Abay da daha yakın zamanda Kıpçak grubu temsilcisi olarak gösterilmiştir. Böylece üç büyük grupta ortak unsurların bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Buna bağlı olarak her iki coğrafyanın yazı dilinde söz varlığı bakımından Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçeleri dönemi dil ve kültür geleneğinin etkisinin önemli ölçüde devam ettiği sonuca varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abay, Yesevi, Yunus Emre, Oğuz Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi.

Abstract

Abay Qunanbayuli, is one of the important literary man that has left his mark in the nineteenth century Kazakh cultural life. He is known as the greatest poet of Kazakh Turks. Abay wrote his works in *Kazakh* Turkish, but since he continues the tradition of *Chaghatay* Turkish, those who speak *Karluk* and *Oghuz* group dialects can easily understand his works. In the work, elements that are rarely used in contemporary *Kipchak* dialects, but whose origin is *Oghuz* Turkish, are also found in his poems. Although AĤmad al-YasawĪ's *Dīvân-ı Hikmet*, who lived long before than Abay, was written during the *Karakhanid* period, its copies written in *Chaghatay* Turkish have survived. Despite this situation, we can say that we have come across a few *Oghuz* Turkish elements from the new copy. In this article, the poets of different periods and regions of the Turkish world, AĤmad al-YasawĪ, Yünus Emre and Abay Qunanbayuli, were examined by comparing the words specific to *Kipchak* or *Oghuz* Turkish. In the study, Yünus Emre was chosen as the representative of the *Oghuz* group and AĤmad al-YasawĪ as the representative of Eastern Turkish close to the time of Yünus. Abay has also been shown as the representative of the *Kipchak* group more recently. Thus, it was revealed that common elements were preserved in three large groups. Accordingly, it has been concluded that the influence of the linguistic and cultural tradition of the *Göktürk*, Old *Uyghur*, *Karakhanid*, *Khwarazm*, *Chaghatay* and *Kipchak* Turkish periods continues to a significant extent in terms of vocabulary in the written language of both geographies.

Keywords: Abay, AĤmad al-YasawĪ, Yünus Emre, *Oghuz* Turkic, *Kipchak* Turkic, *Chaghatay* Turkic.

Giriş

Kazak edebiyatının en meşhur isimlerinden olan Abay, 10 Ağustos 1845'te Kazakistan'ın Doğu Bölgesinde, Semey ilindeki (2022 yılından beri adı Abay İli olan) Şıngıstav ilçesinde doğmuş ve 1904 yılında, 59 yaşında vefat etmiştir. Kazak halkının şairi, aydını Abay, Orta Jüz bölgesinden olup, Argın boyunun Tobıktı kolundandır. Babası Kunanbay, boy ağası, kadısı ve aydını idi. Abay'ın gerçek adı İbrahim'dir. Babaannesesi Zere, onu çocukken Abay diye sevmiş ve bu isimle tüm Kazak bozkırında tanınmıştır. Abay adının İbrahim isminin Kazak konuşma dilinde telaffuz edilmesinden kısalarak meydana geldiğine dair bir halk etimolojisi mevcuttur. İbrahim adından kısalma olduğu görüşü yaygın olarak kabul görülmektedir. Gerçekten İbrahim ismindeki /a/ ünlüsü gerileyici benzeşmeyle i > a şeklinde değişerek, söz ortasındaki düşmeye uygun /r/ ünsüzü düşerek İbray > Abray > Abay şekline dönüşmüş olabilir.

İkinci bir görüş olaraksa Abay adı Kazakça “dikkatli” anlamındaki *abay* sözcüğüyle aynı anlamda olabilir. Çünkü Abay hakkında yazılan *Abay Joli* adlı romanda yazar Mukhtar Avezov, “Abay'ın ninesi Zere, torunları içinde en çok İbrahim'i sevdiğini; bu yüzden ona “dikkatli ol, kendine iyi bak” anlamında “abay, abay bol” ifadesi söylediğini dile getirmiştir (Avezov, 1997, 25).

Ad bilimci İbrahim Şahin, Türk ad verme geleneği çerçevesinde elde ettiği veriler ışığında *Abay* adının “babacık, atacık” (< abay < apa+ y) anlamına geldiğini belirtmiştir ve ileri sürdüğü görüşler dikkate değerdir (Şahin, 2020, 471).

Şair Abay'ın 200'e yakın şiiri, 3 destanı ve 1 makalesi bilinmektedir. Bununla birlikte 45 bölümden oluşan Kitabı Gakliya adlı didaktik eseri mevcuttur. Çağatay Türkçesi dil özelliklerine de sahip felsefi ve eğitici nasihatları bugünkü edebi dile göre hazırlayan Kazak dilcileri, onu Kara Sözler ve Gakliya Kitabı olarak adlandırmışlardır.

Abay'ın eserleri sadece Kazak edebiyatının değil, Kazak kültürünün ve Kazak dilinin temel taşlarından biri sayılır. Abay, halk dilini çok başarılı kullanmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında yaşayan Kazak şairi ve düşünürü Abay, o devirde yazı dili Çağatay Türkçesi olmasına rağmen kendi eserlerinin çoğunu Kazak bozkırlarında konuşulan Kazak Türkçesinin konuşma diliyle yazmıştır. Böylece o, Kazak Türkçesi konuşma dilinin edebî yönden gelişmesi ve genişlemesine katkı sağlamıştır. Şair ve aydın Abay, kendisinden önce var olan sözcük ve söz öbeklerini olduğu gibi kullanmakla birlikte, bazı yeni ifadeler üretmeyi de başarmıştır. Abay'ın dil mirasını ilmî açıdan değerlendiren bilim adamları onun eserlerinde toplam 6000 kelime kullandığını tespit etmişlerdir. Örneğin 1968 yılında yayınlanan *Abay Tili Sözdigi* “Abay Dili Sözlüğü”nde 6000 kelimeye izahat verilmiştir (Iskakov vd., 1968, 14).

1. Abay'da Günümüz Kazakçasına Özgü Olmayan Bazı Unsurlar

Abay'ın kullandığı bazı küçük istisnalar bir yana günümüz Kazak Türkçesinden pek farklı değildir. Abay'ın şiirlerinin dili, daha çok Kazak Türkçesinin edebî diline yakın özelliklere sahiptir. Bundan dolayı Abay, Kazak Türkçesinin edebî dilinin kurucularından sayılmaktadır. O devirlerde Çağatay Türkçesi yazı dili olarak kullanılmaktaydı. Bundan dolayı onun bazı şiirlerinde özellikle “Kara Sözler”inde” Çağatay Türkçesinin, bir kısmı günümüz Oğuz ve Karluk lehçelerinde varlığını sürdüren yaygın özelliklerini buluruz.

Örneğin şair dilinde *bu* (Kazak Türkçesinde *bul*) “bu”, *dagı* (edebî dilde *da/ tagı*) “dahi”, *düzuw* (Kazakçada *tüzuw*) “düz”, *ezgü* (Kazak Türkçesinde *jaksı*) “iyi”,

inan- (edebî dilde *sen-*) “inanmak”, *ol-* (*bol-*) “olmak”, *soñra* (Kazak Türkçesinde *soñ* veya *sosın*) “sonra”, *sür-* (edebî dilde *sürt-*, *jak-*) “boya sürmek”, *tugrı* (edebî Kazak dilinde *tuwra*) “doğru”, *tüzik* (Kazakça Türkçesinde *tüzuw*) “düz, doğru”, *ugıl* (Kazak Türkçesinde *ul*) “oğul”, *uluk* (Kazak Türkçesinde *uli*) “ulu, büyük” (Kurmanbayulı – Adilov, 2020, 4) gibi fonetik varyantlar günümüz Kazak Türkçesine özgü değildir.

Abay’ın dilinde kullanılan ve Kazak Türkçesine özgü olmayan fonetik özellikler arasından örnek olarak Abay’ın eserlerindeki **ol-** fiilinin kullanılmasını göstermek mümkündür.

Abay’da Kazak Türkçesinde “olmak” anlamında kullanılan *bol-* fiili kullanılmıştır. Eski Türkçe *bol-* fiili, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde *bol-* biçiminde kullanılırken bazı Oğuz grubu Türk lehçelerinde kelime başı *b-* sesinin yitimiyle *ol-* biçiminde kullanılmaktadır. Abay’ın dilinde Türkiye Türkçesindeki bu kullanım vardır. Örneğin:

Mahfi olmaya “gizli olmasın, gizli kalmasın”.

Närseleriniñ bäriniñ ölçewi bar. Ölşewinen asırsa bogı çığadı. Neniñ kızığın köp izdeseñ, sonıñ küyigin bir tartasıñ degen buringı galımdar. Baz mahfi olmaya (43.Kara Söz) (Abay, 1961, 487). “Her şeyin kendi ölçüsü vardır. Ölçüsü kaçarsa boku çıkar. Neyin peşinde çok koşarsan onun acısını çekersin, demiş eski âlimlerimiz. Bu çok açıktır ve gizli kalmasın”.

Edebî Kazakçada *mahfi olmaya* gibi bir kullanım yoktur. Buradaki *olmaya* yapısı Oğuzcaya özgü bir unsur olabilir. Çünkü Kazakçada *ol-* fiili, sadece *bol-* şeklinde yazılır. Hatta burada yönelme hali eki, Oğuz Türkçesindeki gibi emir istek işlevinde kullanılmıştır. Kazak Türkçesinde bu yapı *jasırın bolmasın, jasırın kalmasın* veya *jasırın bolmagay* gibi ifadelerle kurulum.

Kudret oluwda “kudretli olmada, güçlü olmada”.

Abay’ın şiirleri kitabında *kudret oluda* yapısı “gücü, kuveti olmada (Kazak Türkçesi: *küşi, kuwatı boluda*)” (Abay, 1961, 471) olarak çevrilmiş ve *oluwda* kelimesi hakkında bilgi verilmemiştir.

Kazak ve diğer Kıpçak lehçelerindeki *bol-* fiili, Oğuz Türkçesinde *ol-* olarak söylenmektedir. Abay ise edebî Kazak dilindeki *boluwda* şeklini kullanmak yerine Oğuz Türkçesindeki biçimiyle kullanmıştır.

Kelime başındaki “b” sesinin düşmesi Çağatay Türkçesinde de görülür. Radlov, onun Osmanlı Türkçesinden girdiğini yazmıştır (Radlov, 1911, 1083). Abay da Çağatay Türkçesindeki “Oğuz Türkçesi unsurunu” kullanmıştır:

Allanı bar dedik, bir dedik, gılım kudreti sipatı birlän sipattadık. Bul birlik, barlık gılım, kudret oluwda bolarlık närseler me? (38. Kara Söz) (Abay, 1961, 471). “Allah vardır ve birdir dedik, ilim kudret sıfatlarıyla ispatladık. Bu birlik, bütün ilim, kudret (kendine has) olacak şeyler mi?

Olup ketseler kerek “olmalı, olması gerek”.

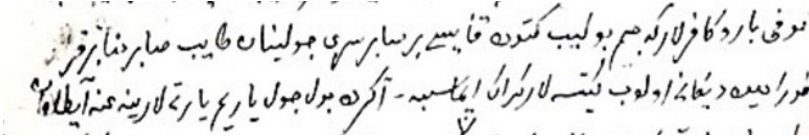
Abay’ın eserlerinin yeni baskılarında bu unsur, edebî Kazak dili kaidelerine göre *bolıp* olarak değiştirilmiştir:

Käpirlerge jem bolıp ketuwde kaysıbir sabırsız jolınan tayıp, sabırmen bir karar turamın degeni bolıp ketseler de kerek “Kâfirlere yem olup gitmede herhangi bir sabırsız

yolundan saparak bir kararda duracağım demiş olsa gerek” (38.Kara söz) (Abay, 1961, 475). Anlamı: (Bu yolda kar gibi eriyip dünyadan uzaklaşınca) kâfirlere yem olup gitmek de var! Bazı sabırsız olanlar yolunu şaşırırlar olduğu gibi, sabırla beklerim diyenleri de vardır (Ayan, 2017, 102).

Abay’ın Kara Sözleri kitabında edebî Kazakçaya göre *bolıp* olarak değiştirilen kelimenin elyazmada *olup* şeklinde yazılması dikkat çekicidir:

Kafırlerge jem bolıp ketuw de kaysıbir sabırsızı jolınan tayıp sabır menen bir karâr turamın degeni olup ketseler de kerek emes pe? (Petek, 2020, 75).

Edebi Kazak dili kaidelerine göre *bolıp ketuwi kerek* olarak söylenmesi gereken yapı, Abay’da *olup ketseler kerek* şeklinde kullanılmıştır.

Mübada olsa “mübadele olsa”. Abay’ın şiirinde *mübada olsa* yapısı olarak *ol-* fiili bir örnekte geçmiştir:

Mübada olsa ol bir kez / Tamaşa kılsa yüzme-yüz.

Ketip kuwat yumulup köz / Boyıñ sal sal bola nige (Abay, 1961, 27).

Çevirisi:

Ratlasam bir gün ben sana eğer / Yüz yüze gelsek, bakışsa gözler.

Dermanım kalmaz, gözüm kararır / Felç olur, tükenir bedenin dirayeti (Abay, 2020, 19).

Ol- şeklinin meydana gelişi hakkında Melioranskiy, şu fikri ileri sürmüştür, ona göre ilk *vol-* olarak değişmiş, ondan sonra *ol-* gelmiştir, örneğin *bol->vol->ol-*, tıpkı *bar-* fiilinin *var-* olması gibi (Sevortyan, 1978, 185).

Kazak Türklerinin elyazmalarını araştıran Babaş Abilkasimov, XVIII-XIX yy. Çağatay Türkçesi yazı diliyle yazılan eserlerinde *hayran oldum*, *kiriftar olunmuş* gibi bazı öbeklerde *bol-* yerine *ol-* biçimine rastlanabileceğini vurgulamış ve bunun Oğuz Türkçesi bir unsur olduğunu belirtmiştir (Abilkasimov, 1988, 19).

Eski Türkçede *bol-* fiili Orta Türkçe olarak da bilinen Harezmi Türkçesi döneminden itibaren *ol-* şeklinde görünmeye başlamıştır:

Örneğin, Harezmi devri eseri İbni Mühenna Lugati’nde *ol-* «olmak», *olgay* “olacak” (İM.66a.13). Memlûk Kıpçak Türkçesi eserlerinde *ol-* «ay.» (KıpTS 204). Çağatay Türkçesi yazmalarından Lutfi Divanı’nda *ol-* “ay.” (LD 2512...). Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde *ol-* «ay.» (YeniTS 161).

Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Oğuz Türkçesi (Türkmençe hariç) ve Oğuzca etkisindeki Kırım Tatarcasında kullanılmaktadır:

Türkiye Türkçesinde *ol-* “olmak” (TKS 405); Azerbaycan Tk. *ol-* “ay.” (AzRS 232); Gagauz Tk. *ol-* “ay.” (GRMS 350); Kırım Tatarcasında *ol-* “ay.” (KTRS 479).

Zeki Kaymaz, Yesevi hikmetlerinde *ol-* şekline rastlandığını ve bunun Oğuz Türkçesi özellik olduğunu dile getirmiştir. O halde Abay’daki *ol-* biçimi de Oğuz Türkçesinden alıntıdır.

“Hikmetlerde Çağatay Türkçesinin genel özelliklerinden biri olan *bol-* yardımcı fiili kullanılmıştır. Ancak Oğuz Türkçesinin özelliklerinden olan *ol-* yardımcı fiili örnekleri de bulunmaktadır:

Tufram *olup* yerde yatsang kâfir bolmas / Nefsi ölgen bur u gılman kuçar dostlar.

Otka köydüm candın toydum hayran boldum / Bu neçük ot kilyemey yanmay biryan *oldum* (Kaymaz, 2002, 161).

Morfolojik özelliklerde günümüz Kazakçası için karakteristik olmayan ekler ve biçimlere rastlanmaktadır. Örneğin *-dür* (edebî Kazakçada eksizdir), *-tuğun/-turgan* (Kazak edebî dilinde tln’dir) “sıfat fiil eki”, *-mış* (Kazakçada *-gan*’dır), *-A bil-* yapısı (*-A al-* şeklindedir), *-(A)llk/-(A)ll* (edebî dilde *-(A)ylk*) “-(A)llm emir I. çokluk şahıs eki”, *anıñ üçün* (Kazakçada *ol üşin* şeklindedir), *dek* (Kazakçada *dey* şekline değişmiştir) “gibi”, *-lar* (örneğin Abay’da *olar almadılar* olarak yazılır) (Kazakçada eksizdir, mesela *olar almadı* olarak kullanılmaktadır), *-mAk* (Kazakça *-uw*’dur), *-Ar/-Maz* ekleri (günümüz Kazakçada *-AdI* şeklindedir), *birlän/birlä* (Kazakçada vasita hali eki men/menen’dir) “ile anlamındaki edat”, *dagı* (Kazakçada *da*) “*da* anlamındaki edat” (Kurmanbayulı – Adilov, 2020, 5) vb. unsurlar Abay’ın diline aittir ve bunlar Kazak edebî dilinde işlek olarak kullanılmaz.

Morfolojik özellikler için bir örnek, -mış sıfat fiil eki:

1. *Sonda men oylawşı edim: e, Kuday-ay, bizden başka halıktñ bäre anturgan eken, eñ täwir halık biz ekenbiz dep, älgı ayılmış sözderdi bir ülken kızık körip, kuwanıp küluwşı edim* (2. Kara Söz) (Abay, 1961, 440). “Ben o vakit “Vay Allah’ım Kazak milletinden başka halkların tamamı beceriksizmiş, en iyi millet bizmiş” gibi söylenen sözleri düşünür ve bu sözlerden hoşlanır, sevinerek gülerdim”.

2. *Ol, Allataganıñ zatı, eşbir sipatka muktaj emes, bizdin aqılımız muktaj, jogargı jazılmış sipattar birlän tagrıflanın tanımakka kerek* (38. Kara Söz) (Abay, 1961, 471). “Allah-u Teâlâ’nın zatı, hiçbir sığata muhtaç değildir, muhtaç olan bizim aqlımız, yukarıda yazılmış sıfatları ile açıklayarak öğrenmemiz gerek”.

3. *Dünyede gılım zahiri bar, olar ayılmışardı nakliya dep te ataydı, bul nakliyaga jüyriktir galım atanadı* (38. Kara Söz). “Dünyada zahiri ilimler var, onlar söyledikleri nakl diye adlandırır, bu nakli iyi bilenler âlim olurlar” (Ayan, 2017, 103). Bu örnekte “-mış” eki üzerine ekler de eklenmiştir, bunun gibi bir kullanım Kazak Türkçesinde yoktur.

Abay’ın Kara Sözler’inde 7 defa “-mış” şekli kullanılırken bir kere Kazak Türkçesine özgü “s”li (*-mis*) biçim kullanılmıştır:

Munıñ tabılmıqtına sebepter – äweli hawas sälim häm täñ sawlık, bular tuwısanın boladı, kalmısı jaksı ata, jaksı ana, jaksı kurıbı, jaksı ustazdan boladı “Bunun bulunmasına sebepler, önce iyi huy ve vücut sağlığı, bunlar doğuştan olur, diğer kalmış olanları iyi baba, iyi anne, iyi arkadaş, iyi hocadan olur (38. Kara Söz).

Bu cümledeki *kalmısı* “kalanı” yapısı, Abay’ın elyazmasında *kalmıs özgeleriniñ bäre* “kalan diğerlerinin tamamı” şeklinde görülmüştür:

Munıñ tabılmıqlığına sebepler içi hawası salım hem ten sawlık, bular tuwısanın boladı, kalmıs özgeleriniñ bäre *yahşı ata, yahşı ana, yahşı kurıbı, yahşı ustazdan boladı* (Petek, 2020, 69).

Kalmıs şekli Ahmet Yesevi’nin Hikmetlerinde de geçmektedir:

Yaman isim *kalmışlarım* hazır bolsa / Ne yüz birle Hazretige bargum muna.

Kazak edebî dilinde bu işlevde “-gan” eki işlektir. Ancak “-mış” (kalın ünlü şeklinde) bazı eski kelimelerde arkaik bir unsur olarak göze çarpar, örneğin *atalmış* “adı geçen”, *aldamış* “sahte, aldatan”, *kartamış* “yaşlanmış”, *jazmış* “kader”, *ozmuş* “geçen”, *tuwmış* “doğan”.

-*mİş* ekinin “-mıs/-mis” olan “s”li şekilleri daha fazladır ancak bu ek yeni kelimeler yapımında kullanılmaz, eski kelimelerde korunmuştur. Örneğin: *kartamıs* “yaşlanmış”, *jasamış* “yaşamış”, *bolmis* “varlık”, *turmıs* “hayat”, *kılmıs* “suç”, *okımustı* “aydın”, *könbis* “dayanıklı”, *emis* “imış”, *jemis* “yemiş”, *taramıs* “zayıf”, ve erkek isimleri: *Ötemis* (Ödemiş), *Tilemis*, *Tölemis*, v.b.

Edebî Kazak dilinde “-mİş” ekinin kullanım alanının oldukça dar olduğunu ve ancak kalıplaşmış yapılarda bulunduğunu dil bilimci Ahmedi Iskakov da söylemiştir (Iskakov, 1974, 163).

Kalıplaşmış yapılarda ek, hep “-mİş” (“s” Kazakça) olarak kullanılmaktadır. Abay’da ise *jazıl-* ve *aytıl-* fiilleri üzerine -miş (“ş”li) varyantı gelerek “daha önce yazılmış olan, söylenmiş olan” anlamındaki yapılar türetilmiştir.

Kazak Türkçesinin tarihini araştıran bilim insanları, -*mİş* ekinin XIX. yüzyılın sonlarına kadar resmî yazılarda, mektuplarda, gazetelerde, Çağatayca yazılan eserlerde -GAn sıfat-fiil eki yerine de kullanıldığına dikkat çekmişlerdir (Abilkasimov, 1971, 123, Sızdıkova, 1968, 285).

Eski Türkçe döneminde geçmiş zamanda -miş/-miş’li fiiller yüklem fonksiyonunda sadece teklik üçüncü şahıs çekimlerinde görülmektedir. Bunun yanında sıfat-fiil olarak kullanımı da mevcuttur: kaniñ kan yiti yegirmi erin *taşıkmuş* (KT.E11); *elsiremiş kağansıramış* bodun (KT.E.13).

Uygur dönemi metinlerinde belirsiz geçmiş zaman bildiren -*mİş* eki, sıfat, isim ve yüklem fonksiyonunda kullanılmıştır: bu yir emgeklig yir *ermiş* (KP.IV.7) gibi.

Karahanlı Türkçesinde daha çok sıfat-fiil işlevinde kullanıldığını görmekteyiz. Dîvânü Lügâti’t-Türk’te yer alan birkaç atasözünü örnek verebiliriz:

Bilmiş yek bilmedük kişiden yeğ “Tanıyan şeytan tanımayan kişiden iyidir” (DLT III 160). *Kadaş temiş kaymaduk, kayın temiş kaymış* “Kardeş demiş bakmamış, kayın demiş bakmış” (DLT I 403). *Korkmuş kişiğe koy başı koş korunur* “Korkmuş kişiye koyun başı çift görünür” (DLT III 126). *Tegirmende togmış sıçgan kök kökregiñe korkmas* “Değirmende doğmuş sıçan gök gürlemesinden korkmaz” (DLT III 282).

Çağatay Türkçesi eserlerinde de bu yapının örneklerini az da olsa görmekteyiz: *nezvrüz öz sırrını bülbülga aymışı; kudretinden kalmamış iş yok turur* (Kaymaz, 2004, 206).

“-mİş duyulan geçmiş zaman sıfat-fiil eki EAT’de (Eski Anadolu Türkçesi) çok işlek bir ektir” (Gülsevin, 2011, 123).

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde -*mİş* eki hem duyulan geçmiş zaman eki hem de geçmiş zaman sıfat-fiil eki görevleriyle kullanılmaktadır.

“-mİş sıfat-fiil eki olarak Özbek Türkçesinde ve Orta Asya Kıpçak lehçelerinde çok işlek olmayan bir ektir. Daha çok kalıplaşmış kelimelerde bulunmaktadır; ek yazıda daima tek biçimlidir” (Tenişev, 1988, 412).

Bilim adamı Zeki Kaymaz, Hikmetlerdeki -mİş’lı örnekleri Oğuz Türkçesinin etkisi olarak düşünmüştür:

“XI-XIV. yüzyıl Orta Asya Türkçesi metinlerinde umumi olan bu sıfat-fiil eki Çağatay Türkçesinde çok az bulunur. Çağatay Türkçesi metinlerinde sıfat-fiil eki görevi -GAn ekinin üzerine yüklenirken, Oğuz Türkçesinde ise -mİş eki yaygınlaştı. Bu sebeple hikmetlerdeki mİş’lı örnekleri Oğuz Türkçesinin etkisi olarak düşünebiliriz” (Kaymaz, 2002, 160).

Bu halde Abay’daki -mİş’lı kullanışları Oğuz Türkçesinin bir etkisi olarak değerlendirilmek de mümkündür.

“-A bil-” yapısı.

Kazak Türkçesi iktidari fiil -A al- biçimindedir. Doğu Türkçesi ve Kazak Türkçesi için asıl olan bu yapının yanında Abay’da kafiye gereği Oğuz Türkçesine özgü -A bil- yapısı da kullanılmıştır:

Niyet kula bilmeydi,

Ne kaladı nâpildi “Niyet etmeyi bilmez, ne yapar ki nafileyi” (Abay, 1961, 64).

Aynı biçim Dîvân-ı Hikmet’te de geçmektedir:

Yüz kişi kilse *tuta bilmes* idi / İki kişi tutup anı hem bağladı.

Dîvân-ı Hikmet’teki böyle bir yapıyı Zeki Kaymaz, Oğuz Türkçesinden alınmış bir unsur olarak değerlendirmiştir (Kaymaz, 2002, 157).

Abay’ın dilinin **leksik özelliklerinden** biri ise günümüz Kazak Türkçesinde kullanılmayan eskicil kelimelerin epeyce kullanılmasıdır. Kazak Türkçesi için eskicil olarak nitelendirilebilecek kelimelerin çoğu Çağatay ve Oğuz Türkçelerine özgüdür. Örneğin, Abay’da *alka-* “övmek”, *äylä-* “eylemek”, *eriştir-* “eriştirmek”, *güzäl* “güzel”, *jak* “yay”, *karaşı* “fukara” *kezne-* “gizle”, *kibik* “gibi”, *küs-* “küsmek”, *neşik* “nasıl”, *tügül* “değil”, *üşbu* “işbu” gibi bazı kelimeler Kıpçakça ve günümüz Kazakçasına özgü değildir.

Bunların içinde Kazak Türkçesinde hiç kullanılmayan fakat Abay’da var olan *güzel*, *kizne-*, *küs-* ve *tügül* kelimeleri üzerinde durmak mümkündür.

Güzel kelimesi:

1. *Adam balasın kurt, kus özge hayuwandar sipatında jaratpay, bul güzäl sipattı berip, eki ayakka bastırıp, basın jogarı turgızıp, dünyeni közderlik kılıp... jaratpaktığı mahabbat emes pe?* “İnsanoğlunu böcek, kuş, diğer hayvanlar sıfatında yaratmayıp, bu güzel sıfatı verip, yürüyecek iki ayak verip, başını dünyayı görecektir şekilde yukarıda.... yaratması rahmet ve merhamet değil mi?” (38. Kara Söz) (Abay, 1961, 473).

2. *Tamağı kardan hem bihtar / Kaşın, kudrat koli şığa / Özin güzellere rahbar/ Sana gaşık bolıp kemtar* (Abay, 1961, 58). “Yanakların al, gözlerin cevher / Kardan da aktır beyaz gerdanın / Sensin güzellere rehber / Sana aşiktir bu kemter” (Abay, 2020, 19).

Güzel, Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış eserlere özgü Türkçe bir kelimedir. Edebî Kazak dilinde hiç kullanılmamaktadır. Abay’ın bazı şiirlerini ve kara sözlerini Çağatay yazı dilinde yazdığı bilinmektedir. Yukarıdaki şiiri ve 38. Kara Söz’den alıntılanan metni eski (Çağatay Türkçesinde) tarzda yazdığı için Oğuz ve Karluk grubu lehçelerine özgü *güzel* kelimesini kullanmıştır.

Güzel kelimesi Oğuz, Karluk ve bazı (Batı) Kıpçak lehçelerinde kullanılmaktadır: Türkiye Türkçesinde *güzel* (TKS 236); Türkmen T. *gözel* “güzel” (TDS 302); Azerbaycan T. *közäl* “ay.” (AzRS 185).

Kırgız T. *közöl* “layık, çok iyi, övmeye değer, güçlü, mükkemel” (KRS I 431); Nogay T. *közel* “sevimli, güzel, en değerli” (NRS 177).

Oğuz Türkçesinin etkisindeki bazı Kıpçak lehçelerinde bu kelime işlek olarak görünür:

Kumuk Türkçesi *gözel* “harika, güzel” (KumRS 82); Karay Türkçesi *gözäl* “ay.” (KRPS 161); Kırım Tatar Türkçesinde *güzel* “ay.” (KTRS 116).

Aynı şekilde Karluk lehçelerinde de görülmektedir:

Uygur Türkçesi *gözäl* “güzel” (YUTS 135); Özbek Türkçesi *gozäl* “çok güzel” (UTİL I 201).

Kizne- “gizlemek”:

Bir jakıı künim dep / Kızıkpenen söylesip / Artunan on nem dep / Uyalıp kiznesip (Abay, 1961, 203). “Bir güzel gün” deyip / Heyecanla konuşup / Sonra “O neydi?” deyip / Mahcup kalıp utanıp”.

Abay’ın söz varlığında “çekinmek, utanmak” olarak anlamlandıran *kizne-* fiilinin “gizlemek” kelimesiyle aynı olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Kazak Edebî Dili Sözlüğünde *kizne-* fiili eskicil kelime olarak gösterilmiş ve anlamı doğru verilmiştir: *kiznew* (esk.) “gizlemek” (KETS 593). Bununla birlikte Kazakça bir atasözünde Oğuzcadaki anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir: *Öz malın kiznegen, kisi malın izdegen tübinde öz malına iye bolmas* “Kendi malını gizleyip başkasının malını gözleyen sonunda kendi malına sahip olamaz” (KETS 593).

Clauson, *kizle-* şeklinin Oğuzca olabileceğini söylemiştir (Clauson, 1972, 760).

Kizle- fiili tarihî Türk lehçelerinde Eski Uygurcadan beri vardır: *kizle-* “gizlemek, saklamak; kapatmak” (Doğan – Usta, 2014, 191).

Kizle- kelimesi, Karahanlı (DLT.575/473...), Harezmi (KE.190v12...), Çağatay (Şiban.131a-18...), Kıpçak (Kİ.82) ve Eski Anadolu (DKK.34-13...) Türkçelerinde de en işlek kullanılan fiillerden biridir. Fakat Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz grubu dillerinde ve Yakut Türkçesinde de geçmektedir:

Türkiye Türkçesinde *gizle-* “saklamak, görünmeyecek, belli olmayacak bir yere veya bir duruma koymak; bilerek ve isteyerek bir olguyu haber vermemek” (TS, 2011, 950); Azerbaycan Türkçesinde *gizle-* “ay.” (AzTS 532); Türkmencede *gizle-* “ay.” (TrkmRS 178).

Yakut Türkçesinde *kistee-* “gizlemek” (YRS 168).

Küs- fiili ise “küsmek, darılmak; bıkmak, vazgeçmek; kaçınmak” anlamlarında Abay’ın şiirlerinde de geçmektedir. Edebî Kazak dilinde kullanılmayan bu fiili, şair beş defa kullanmıştır:

1. *Sorı kalıñ, sokkı jegen pıšanamız / Kaytıp suwıp, jalğannan küse alamız / Kur därmen atkanga ölmeydi eken / Ömiri maktanşakka nısanamız* (Abay, 1961, 269). “Derdi çok, darbe yiyen talihsiz / Nasıl soğuyarak bu yalan dünyaya küsebiliriz / Kuru derman atmaya ölmüyormuş / Ömrümüzce övünmeye yakın biziz” (aktarma bize aittir).

2. *Oy, dāwren ömir emes, bir körgen tūs / Oyga toyma, kızıkty kiyaldan kūs / Karaşı, öz boyña tügel me eken/Istik jürek, öñ-şray, kuwat pen küş?* (Abay, 1961, 291). “O devran ömür değildir bir düş / Unut tüm bunları, hayale kūs / Baksana kendine tam mı ki / Sıcak yürek, güler yüz, küvvet ile güç”.
3. *Ayla menen amaldı / Meruwerttey tizippin / Jalmawızday jalañdap / Ar, uyattan küsippin* (Abay, 1961, 302). “Hile ile çareyi / İnci gibi dizmişimdir / Dev gibi açgözlü olup / Ayıp, namusa küsmüşümdür”.
4. *Men-dagı jürgenim jok maldan küsip / Aytım, balam, basıña meyrim tūsip* (Abay, 1961, 324). “Ben de zenginlikten vazgeçmiyorum...”.
5. *Özi zalım, zakünşik / Tanıp aldı talaydı / Körmey turıp küsemın / Temir közdi saraydı* (Abay, 1961, 131). “Kendisi zalim, kuralcı / Tanımıştır çoğunu / Görmeden nefret ederim / Demir gözlü saraydan (hapisten)”.

Kūs- fiili Kazak Türkçesinde kullanılmaz ancak şair Abay bu fiili 5 defa ve daha çok “vazgeçmek, uzak durmak” anlamında kullanmıştır. *Küsmek* fiili Oğuz Türkçesi grubu lehçelerine özgüdür. Hatta Kaşgarlı Mahmud *kūs-* fiilini Oğuz Türkçesi (DLT 269/236) olarak değerlendirmiştir.

Çağdaş Türk lehçelerinden bu söz Oğuz grubu Türk lehçelerinde ve Oğuz Türkçesi etkisi fazla olan bazı Kıpçak lehçelerinde de görülmektedir:

Türkiye Türkçesinde *kūs-* (TKS 360); Gagauz Türkçesi *kūs-* (GRMS 303); Azerbaycan Türkçesinde *kūs-* (AzRS 176).

Kumuk Türkçesi *kūs-* “sevmemek, nefret etmek” (KumTS 186); Kırım Tatar Türkçesi *kūs-* “bıkmak” (KTRS 412); Karay Türkçesinde *kūs-* “küsmek, öfkelenmek, darılmak; vazgeçmek, kaçmak” (KRPS 354).

Tügil “değil”. Kazakça gramerlerde «hatta» anlamında bağlaç olarak nitelendirilen *tügil* kelimesi bir tek Abay’ın eserlerinde Kazakça için eskicil «değil» anlamında kullanılmıştır:

Bizdiñ en bayımızdı: Senin şakşı ayağın bilen pışıratırğa iden tügil, şık sası Kazak dep üyinen kuwıp şıgadı (2.Kara Söz) “Onlar bizim en zenginimizi; “Senin pis tabağın ile pisletecek yerin değil, çık git kokmuş Kazak” diyerek evlerinden kovuyorlar”.

Abay’da *tügil* şeklinde kullanılan kelime, tarihi Türk lehçelerinde ilk defa Divānu Lugāti’t-Türk’te geçmiştir: *teğül* “Oğuzcada değil” (DLT 165/143...).

Mukaddimetü’l-Edeb’de *degül* (ME.71-8), Codex Cumanicus’ta *devül* (CC 140.7) Gülistan Tercümesi’nde *dögül* (GT.7/1); Ed-Dürretü’l-Muddiyye...’de *tegil*, El-Kavānünü’l Külliyye...’de *tügül* (KK.36b/7) fonetik biçimlerinde ve aynı anlamda rastlanmaktadır.

Tegil kelimesi çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz Türkçesinde eskicil anlamında korunmuş fakat Kazak ve bazı Kıpçak lehçelerinde anlam değişmesine uğrayarak “hatta” anlamında kullanılmıştır.

Böylece Abay’ın eserlerini edebi Kazak diliyle karşılaştırdığımızda farklı dilsel kullanımlar ile sıkça karşılaşmaktayız. Bu farklılıklardan biri de Abay’ın eserlerinde geçen bazı Oğuz ve Çağatay Türkçesi unsurları kullanımlarında gözlenmektedir. Abay’da bunun gibi farklı biçimler, günümüz Kazak Türkçesinde kullanılmayan kelimelere fazlaca rastlanmaktadır. Burada ise kesin Oğuz Türkçesine özgü diye düşündüğümüz en önemli örneklerle yetindik, çünkü incelediğimiz bu yapılar Kazak

Türkçesi sözlüklerinde kayıtlı değildir. Kazak Türkçesi izahlı sözlüklerinde geçmeyen bazı kelimeleri Abay'ın eserlerinde bularak onların daha çok Oğuz Türkçesinde işlek kullanılan kelimeler olduğunu ispatlamaya çalıştık. Tarihi Türk lehçeleri ve çağdaş lehçelerinden elde edilen örneklerle yapılan karşılaştırmalı incelemeler esasında bu kelimelerin eski devirlerden beri kullanılagelmekte olan bir geleneğin yansıması, özellikle Çağatay ve Oğuz Türkçesinin Abay'daki görüntüsü olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır.

2. Türk Dünyasının Ulu Şairi, Yunus Emre'nin Dilinde Bugünkü Oğuz Türkçesine Özgü Olmayan Bazı Kelimeler

Yunus Emre, Anadolu'da Türkçenin yayılmasına büyük katkı sağlayan ulu şairdir. Yunus Emre, kendi dönemindeki Farsçanın etkisinde kalan edebî yazı dilinden vazgeçerek Türkçe yazı dilini standartlaştırmış ve yazı dilinin inşasına büyük katkı sağlamıştır. Bu katkılarından dolayı da Yunus Emre'nin dilinin kaynağı hakkında birçok makale yazılmıştır. Bunların içinde Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin Kuruluşundaki Yeri (Zeynep Korkmaz, 1972), Yunus Emre'nin Türkçesi (Hacıeminoğlu, 1976), Yunus Emre'nin Kullandığı İki Farklı Türkçe (Can Özgür), Türkiye Türkçesinin Kuruluşu ve Yunus Emre (Ali Akar, 2012), Yunus Emre Türkçesinin Kaynakları (Ali Akar, 2021), Türkçenin Anadolu'da Edebî Dil Olarak Gelişmesi ve Yunus Emre'nin Dili Üzerine (Mustafa Özkan), Yunus Emre'nin Dili Hakkında (Emek Üşenmez, 2009), Yunus Emre Divanında Türkçe İslami Terimler (Emek Üşenmez, 2013), Yunus Emre'de Türkçe (Yaşar Akdemir, 2007), Yunus Emre'de Kelime Kadrosu (Yaşar Akdemir, 2013), Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler (Abdülbâkî) vb. araştırmalar mevcuttur. Araştırmacıların tamamı Yunus Emre'nin dilinin kaynağı Doğu Türkçesi olduğu kanıtına varmışlardır. Böylece Kazak şairi Abay'da Oğuz Türkçesi unsurlara epey rastlanıldığı gibi Eski Anadolu Türkçesi edebiyatının büyük temsilcisi, ulu şair Yunus Emre'nin dilinde de Oğuz Türkçesine özgü olmayan Kıpçak grubu Türk lehçeleri unsurları fazladır.

Ulu şair eserlerini Türkçe yazmış ve onun dönemindeki Batı Türkçesinde Doğu Türkçesine özgü kelimeler çok olduğu için şair dilinde kökeni Oğuz Türkçesi olmayan Kıpçak Türkçesi özelliği taşıyan sözcükler de rastlanmaktadır. Şimdi “Kıpçak Türkçesi veya Oğuz Türkçesi özelliği taşıyan kelimeleri neye göre ayırabiliriz?” sorusuna gelince Güner Gülsevin'in görüşlerine değinmek yerinde olacaktır:

“Lehçeleri birbirinden ayıran çok temel bir özellik, aynı anlamda farklı kelimelerin kullanılıyor olmasıdır: Örneğin, “gizlemek” anlamında Oğuzcada “gizle-”, buna denk olarak Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçerinde “yaşur-” fiili vardır” (Gülsevin, 2009, 363). “Bunun gibi Oğuz ve Kıpçak lehçelerine özgü olan birçok kelimeyi sıralayabiliriz. Örneğin Oğuz Türkçesinde *anla-*, *benze-*, *dön-*; *dudak*, *el*, *gece* vb. kelimelerin genel Kıpçak Türkçesi karşılıkları *tüşin-*, *ukşa-*, *kayt-*, *erin*, *kol*, *tün* biçimleridir” (Adilov, 2017, 191).

Bu sözcükler sadece Oğuz veya Kıpçak lehçelerinde kullanılmış ya da kullanılmakta olduğu için onları “Oğuz veya Kıpçak lehçelerine özgü sözcükler” olarak nitelendirebilir ve buna göre kelimeleri şartlı olarak Oğuz veya Kıpçak sözcükleri diye ayırmak mümkündür.

Bir dil unsurunun hangi dil grubuna ait olduğunun tespit edilebilmesi için bilim insanı şu görüşleri ileri sürüyor:

“Bir unsura Oğuzca diyebilmek için, onun, sadece Oğuzcanın ya tamamında ya da belli bir dalında olması ve Oğuzca dışındaki dallarda ya hiç olmaması ya da düzensiz veya alıntı olarak bulunması gerekir” (Gülsevin, 2007, 164).

Bir lehçe grubuna özgü olan kelimeler diğer lehçeler grubunda bulunmaz diye bir sonuç da çıkaramayız, çünkü Oğuzca özelliği taşıyan kelimelerin Kıpçak lehçelerindeki halk edebiyatı ürünlerinde, özellikle edebiyat eserlerinde ve şiirlerde korunuyor olması mümkündür. Aynı durum Oğuz lehçesi içinde söz konusudur. Nasıl ki Kazak edebiyatının kurucu isimlerinden biri olan Abay’ın eserlerinde Oğuzca unsurlara rastlamak mümkünse, Yunus Emre’nin dilinde de Kıpçakça unsurlara rastlamak mümkündür. Yunus Emre’nin şiirlerini okuduğumuzda Türkiye Türkçesinde kullanılmayan veya işlek olmayan birçok kelimeye rastlarız. Bunların bazılarını aşağıdaki gibi listelemek mümkündür.

Ağ- “değişmek, yükselmek”:

Ay oldum âleme doğdum bulut oldum göğe ağdım (Gölpınarlı, 2020, 218).

Ağmak fiiline “Türkçe-Rusça Sözlüğünde” eskicil kaydı düşülmüştür. Eski Türkçe *ag-* fiili, Kazakçada *auw-* şeklinde aktif bir kelimedir. Eski Uygurca döneminden beri birden fazla anlamı olan kelime olarak kullanılmaktadır. Yunus Emre’nin dilindeki “değişmek” anlamı ilk olarak Dîvânü Lugâti’t-Türk’te görülmektedir: *ölüm körüp yüzi ağıdı* (DTS 16).

Ağu “zehir”.

Taş gönülde ne biter dilinde ağtu tüter (Gölpınarlı, 2020, 116).

Türkiye Türkçesinde *zehir* kelimesi işlek olsa da Anadolu ağızlarında eskicil *ağu* şeklinde korunmaktadır. Kazakçada tersine *uw* biçiminde işlektir, alıntı unsur *zahar* (zehir) ve eskicil kelime *aguw* ise ağızlarda söylenmektedir.

Bağır “ciğer”.

Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı döneminden beri var olan ve çağdaş Türk lehçelerinde birkaç anlam kazanan *bağır* kelimesi “ciğer” anlamında Orta Asya dillerinde yaygındır. Türkiye Türkçesinde ise alıntı bir kelime *ciğer* işlektir. Yunus Emre ise bu anlamda Türkçe bir kelime kullanmıştır:

Çalab’ın aşkı benim bağırımı baş eyledi (Gölpınarlı, 2020, 364).

Boğazla- “hayvan kesmek”.

Bir öküz boğazladım kaldırdım serekodum (Gölpınarlı, 2020, 370).

Kazakçada “kesmek” anlamındaki *soy-* fiiliyle birlikte eş anlamlı *bawızda-* fiili kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise *kesmek*, *hayvan kesmek* kelimeleri işlek kullanılmaktadır. Yunus Emre’de Kıpçak lehçelerinde ve Eski Türkçedeki gibi *bogazla-* fiili kullanılmıştır.

Çeri “asker”.

Tekebbür nefsdür sultanı bilmez / Çerisinde iyi dirlik dirilmez (Gölpınarlı, 2020, 6).

Türkiye Türkçesinde daha çok *asker* kelimesi kullanılmaktadır. Şair dilinde Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *çeri* olarak kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi

için bu kelime eskicildir. Eski kaynaklarda *çeri başı* (veya *çeri begi*) “asker başı” şeklinde kayıtlı, günümüzde *çeri başı* “çingenelerin başı” (TS 523) olarak geçer. *Çeri* sözü bununla birlikte *yeniçeri* teriminde saklanmıştır. Kazakçada da *şeruw* biçiminde vardır. Kazak edebî dilinde *şerüw* kelimesi yeni terim olarak “tören alayındaki sıraya girmiş, saf oluşturmuş asker” (KTTS 914) anlamında kullanılmaktadır.

Dirlik “hayat”.

Ondan yarı dirliğim dirlik değildir benim (Gölpınarlı, 2020, 124).

Türk lehçelerinin çoğunda “hayat” anlamında Arapçadan alıntılanan “ömür” kelimesi ortak sözcük olarak kullanılmaktadır. Ancak *tirlik* kelimesi de Türkçe ortak kelimelerden biridir. Kazakçada da aynı biçim işlektir (bu anlamda *jürim* de vardır). Türkiye Türkçesinde ise *dirlik* biçimine pek rastlanmaz ancak Yunus Emre’de bu şekil en sık kullanılan kelimelerin biridir. Anadolu ağızlarında *dirim*, *dirimlik*, *ölüm dirim*, *dirlik* (DS IV 1518) kelimeleri de “hayat” anlamıyla alakalıdır. Yaşayan Kıpçak lehçelerinde *tirlik* kelimesinden başka da *tirlik*, *tirilik*, *tiriklik* varyantları da mevcuttur. Tarihî Türk lehçelerinden ilk olarak Kutadgu Bilig’de *tiriglik* “hayat” olarak rastlanmaktadır: *tiriglik bul-/tiriglik kul-* “ömür sürmek”; *tiriglik id-* “hayatını kurban etmek”, *tiriglik ye-* “hayatı kullanmak” (DTS 562).

Düğel “hepsi”.

Bu muhtasar cihan iki cihanca / Düğeli bakar isen yüz bin anca (Gölpınarlı, 2020, 5).

Türkiye Türkçesinde daha çok *hepsi* olarak işlek kullanılan kelime Kazakçada *tügel* biçiminde vardır. Yunus Emre’de de *düğel* şeklinde sık rastlanmaktadır. Kelime Türkçe olmakla beraber Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde *tükel* (DTS 595) varyantında kullanılmıştır.

Em “ilaç, tedavi”.

Allah sana sundum elim / Senden artık yoktur emim (Gölpınarlı, 2020, 89).

Türkiye Türkçesinde veya ağızlarında *em* kelimesi kullanılıyor olsa da alıntı kelimeler *ilaç* ve *tedavi* kadar işlek değildir. *Em* kelimesi, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesi dışında pek yaygın değildir. Kazak ve diğer Kıpçak lehçeleri ile birlikte Karluk ve Sibiryâ lehçeleri *ilaç* ve *tedavi* alıntı kelimeleri kullanılmaz. Onun yerine *em* kelimesi aktif olarak kullanılmaktadır. Yunus Emre’de de bu eski Türkçe kelime kullanılmıştır. *Em* şekli Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinden beri dilde vardır. Eski Uygur Türkçesinde *em yürüntek*, *ot em* ikilemeleri kayda geçmişken Dîvânü Lugâti’t-Türk’te *em sem* (DTS 172) ikilemesi geçmektedir.

Geñ “geniş”.

Derviş olan kişilerin gönlü geñdir dar gerekmez (Gölpınarlı, 2020, 292).

Türkiye Türkçesinde daha çok *geniş* şeklinde söylenen kelime, Yunus Emre’nin dilinde Eski Anadolu Türkçesi ve ağızlarındaki gibi *geñ* şeklinde yazılmıştır. Eski Türkçedeki *keñ* kelimesine Türk lehçelerinde *keñ*, *kiñ*, *geñ*, *giñ* (ESTY III 46) varyantlarında rastlanmaktadır.

Kezek “sıra”.

Hiç bilmesem kezek kimin aramızda gezer ölüm (Gölpınarlı, 2020, 64).

Türkiye Türkçesinde *sıra* olarak kullanılan alıntı kelime, Yunus Emre’de Kazak Türkçesindeki gibi *kezek* şeklinde kullanılmıştır. Bu kelime *kizek* biçiminde Karahanlı döneminden beri vardır. Eski Uygur Türkçesinde ise *kezik tizik* ikilemesine rastlanmıştır (DTS 305).

Koduk “sıpa”.

Türkiye Türkçesinde *sıpa* olarak bilinen kelime, Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde *koduk* şeklindedir. *Koduk* şekli, ilk olarak Orta Türkçede özellikle Memlük Kıpçak eserlerinden bulunmuştur. Türkçe ağızlarında da korunmaktadır (DS VIII 2998). Yunus Emre’nin dilinde de aynı kelimeyi bulmak mümkündür:

Leylek koduk doğurmuş baka şunun sözünü (Gölpınarlı, 2020, 369).

Oğrı “hırsız”.

Ev ısız olıcak oğrı kekince (Gölpınarlı, 2020, 22).

Türkiye Türkçesinde *hırsız* şeklinde işlek olan sözcük Yunus Emre’de Kazak Türkçesinde olduğu gibi *oğrı* şeklinde kullanılmıştır. Kelime Karahanlı devrinden beri var olup yaşayan Türk lehçelerinde geniş kullanım alanı bulmuştur. Türkçede *uğru* biçiminde ve eskicil kelime (TurRS 879) olarak korunmaktadır.

Öz “kendi”.

Bundan kend özün giden oldurur yolda kalan (Gölpınarlı, 2020, 340).

Kendi kelimesi Türkiye Türkçesine özgü bir kelime olmuşken Türk lehçelerinin çoğunda bu anlamda *öz* kelimesi kullanılmaktadır. *Öz* sözcüğü, yaşayan Türk lehçelerinde birçok anlama sahip olmuştur. Yunus Emre’nin şiirlerinde de Orta Asya ve bazı Oğuz lehçelerine özgü olan *öz* sözcüğü “kendi” anlamında kullanılmıştır. Şairin dilinde *öz*, tek başına değil, *kend öz* ikilemesi olarak geçmektedir. Kültegin anıtındaki *kentü*, Eski Uygur ve Karahalı Türkçelerinde *kendü* kelimesinin bir tek Türkiye Türkçesi ve Gagauz Türkçesinde korunması dikkat çekicidir.

Saginç “düşünce, arzu, özlem”.

Saginç ile şeker kim yedi ye bal / Bahasın vermeyince ermedi el (Gölpınarlı, 2020, 43).

“Arzu, istek; düşünce” anlamındaki kelime eski Türkçe *sakin-* “düşünmek” fiilinden gelmektedir. Kelimenin “düşünmek” anlamı eskicildir, çünkü lehçelerin çoğunda “bir şey hakkında özlemle düşünmek; özlemek, arzu etmek” vb. anlamları kazanmıştır (Clauson, 1972, 812). Kazak Türkçesinde de *saginış* yapısı “özlem” anlamında iken, *sagin-* fiili “özlemek” manasındadır. Yunus Emre’nin dilinde de *saginç* kelimesi “özlem” anlamına yakın kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde de *arzu*, *istik*, *özlem* sözcükleri aktifken Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaygın olan *saginç* sözcüğü ise işlek değildir. Yunus Emre’de ise çok sık kullanılan sözcüklerden biridir.

Sınık “kırık”.

Sınıktı cümlesi gerü kayıkma / Döker oğlun kızın ardına bakmaz (Gölpınarlı, 2020, 9).

Türkiye Türkçesinde *kırık* biçimi yaygınken Yunus Emre’de Kıpçak lehçelerine özgü *sınık* şekli rastlanmaktadır. Kazak Türkçesinde ise *sınık* biçimi bulunur ancak *kırık* sözcüğü bulunmaz. İki eş anlamlı kelimelerin içinde *sınık* eskicil olup Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi devrinden beri *sınuk* (DTS 504) biçiminde yaşamaktadır.

Sin “mezar”.

Teferrüç eyleyivardım sabahın sinleri gördüm / Karışmış kara toprağa şu nazik tenleri gördüm (Gölpınarlı, 2020, 57).

“Mezar” anlamındaki *sin* kelimesi eskicildir. Kazakçada bu kelime *sin tas* öbeği olarak ve “eskiden taştan yapılan insan heyheli, balbal” anlamında kullanılmaktadır. Tarihi Türk lehçelerinden Eski Türkçe devrinden beri vardır. Divânü Lugâti’t-Türk’te *Yalıñuk meñgü tirilmes sınka kirip kirü yanmas* “Âdemoğlu sonsuza kadar dek yaşamaz; mezara girince bir daha oradan dönmez” (DLT 504/404) atasözünde de geçmektedir. Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde sık kullanılan kelimelerin biridir. Ancak günümüz lehçelerinde işlek olarak pek rastlanmaz. Türkçe Sözlükte *sin* (esk.) “ölü gömülen yer, gömüt, mezar, kabir” (TS 2115) biçimi eskicil olarak kaydedilmiştir.

Süngük “kemik”.

Eski Türkçe döneminden başlayıp yaşayan dillerin tamamında *süñük, sögük, süñek, sümek, süyek* olarak var olan kelime, sadece Türkiye Türkçesinde *kemik* biçimindedir. Yunus Emre’de ise eski Türkçedeki şeklinde kullanılması dikkatimizi çekmiştir:

Sorucu gelir yer yırtıp sorar / Tangrın kimdir diye / İşbu canım onu duyup süñüklerim sızadurur (Gölpınarlı, 2020, 81).

Şeş- “çözmek”.

Hamza’yı Kaf’tan aşırın elin ayağın şeşiren / Göksüzlerin gözündeki boz pusu ark duman benim (Gölpınarlı, 2020, 209).

Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinden itibaren yaşayan *şeş-* fiili yerine Türkçe edebî dilinde *çözmek* fiili kullanılmaktadır. Kazak Türkçesi de aynı Yunus Emre’deki gibi *şeş-* şeklinde korunmaktadır. Kazakça bir “s” dilidir ancak bu örnekte Eski Türkçe şeklinde korunmuş veya gerileyici benzeşme ile “s” sesi “ş”ye dönüşmüştür. *Şeş-* fiilinin, ilk başta *yeş-* olarak kullanıldığına dair bilgiler de vardır (Petek – Adilov, 2021, 134). Kazak ve Kıpçak lehçelerine özgü olan bu fiili, Yunus Emre’deki Oğuz Türkçesi olmayan unsur olarak değerlendirmek pek tabii mümkündür.

Toyla- “düğün etmek, coşkuyla kutlamak”.

Kıpçak lehçelerinde Eski Uygurca döneminden beri var olan *toy, toyla-* kelimelerinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı *düğün*’dür. Yunus Emre ise şiirlerinde Kıpçakçaya özgü olan sözcüğü seçmiştir:

Miskin Yunus neylesin derdin kime söylesin / Varsın dostu toylasın lezzetli nesnedir aşk (Gölpınarlı, 2020, 119).

Ur- “vurmak”.

Düz döşedim bu yerleri çöksü urdum bu dağları (Gölpınarlı, 2020, 207).

Türkiye Türkçesi ağızlarında korunmakta olan *ur-* fiili, Kazakçada da aynı biçimde işlek olarak kullanılmaktadır. Yunus Emre şiirinde de Kıpçak Türkçesindeki gibi kullanılmıştır fakat kelime tek başına değil söz öbekleri içinde geçmektedir. Eski Uygurcadan itibaren tarihi Türk lehçelerinde *ur-* (DTS 614) şeklinde yaşayan bu

fiil, günümüz Oğuz grubu Türk lehçelerinden, Türkiye, Azerbaycan ve Kırım Tatar Türkçelerinde (Çuvaş T. *var-*) *vur-* (ESTY I 599) şeklindedir. Yunus Emre'deki *ur-* eskicil şeklini günümüz Oğuz Türkçesinde karakteristik olmayan bir unsur olarak da değerlendirmek mümkündür.

Ut- “kazanmak”.

Türkiye Türkçesinde *kazanmak* olarak bilinen kelime (Türkçede daha çok oyunda kazanmak anlamında kullanılarak anlam daralmasına uğramıştır), Kıpçakça ve çoğu lehçelerde *ut-* şeklindedir. Yunus Emre'de de *ut-* olarak geçmektedir:

Halka fetva verirsin ne için sen tutmazsın / İhlas ile gelirsen bizden nesne utarsın (Gölpınarlı, 2020, 281).

Türkçe Sözlük'te *yut-* kelimesi için “oyunda bir şey kazanmak” (TS 2619) anlamı verilerek *yutmak* maddesi içinde gösterilmiştir. Fakat bu kelime Yunus Emre'deki *ut-* ili ilgili olduğu düşünmemektediriz. Ancak halk ağzında kullanılıyor olarak işaret edilmiş *ütme* (TS 2457) fiili bununla ilgili olduğu açıktır.

Ût- “geçmek”.

Severim ben seni candan içeri / Yolum ütmez bu erkândan içeri (Gölpınarlı, 2020, 201).

Yaşayan Kıpçak lehçelerinde “geçmek” anlamında *öt-* fiili işlek ise Oğuz Türkçesi *geç-* fiili işlek kullanılmaktadır. Fakat Yunus Emre'de Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki işlek şekil *üt-* fiili kullanılmıştır.

Kazak Türkçesindeki *geç-* fiiliyle kökteş *keş-* fiili de vardır, ancak Türkiye Türkçesindeki anlamıyla aynı değildir. *Keş-* fiili “suyu geçmek” ve mecazî “affetmek” anlamlarındadır. *Keş-* fiili daha eskicildir, Orhon yazıtlarından beri Türkçede var olan, çağdaş Türk lehçelerinden Kıpçak ve Sibiryaya lehçelerinde anlam daralmasına uğramış ve “suyu, nehri geçmek” anlamını kazanmıştır. Bazı lehçelerinde (Türkmen, Çuvaş, Özbek, Uygur Türkçeleri dâhil) Kıpçak Türkçesinde “affetmek” manasını kazanması dikkat çekicidir. *Öt-* fiili ise Orhon anıtlarında geçmez, eski Uygur Türkçesinde ve özellikle Karahanlı Türkçesinden itibaren kullanıldığını görmekteyiz.

Yort- “gezmek, dolaşmak”.

Yort ey gönül sen bir zaman asude fariğ hoş yürü / Korkma kayıkma kimseden gussa ve gamdan boş yürü (Gölpınarlı, 2020, 421).

Yort- fiili, Kazakçada “atla gezmek, dolaşmak” anlamındadır. Yunus Emre'den de bu fiilin “gezmek, dolaşmak” anlamı anlaşılmaktadır. Eski Türkçe *yort-* (DTS 274) fiiliyle alakalı gibi görünmektedir. *Yorit-* şekli de Tonyukuk anıtında kaydedilmiştir: *Ol sabıg eşidip sü yoritdim* “O sözü işittim ve orduyla sefere çıktım” (Ton.35) (DTS 275).

Yu- “yıkamak”.

Türkiye Türkçesinde *yıkamak* şeklinde bilinen kelime, tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinin tamamında ve Türkçe ağızlarında *yu-* (yuv-) biçiminde görülmüştür. Yunus Emre'de de eskicil şekli sık kullanılmıştır:

Bir kez gönül yıktın ise u kıldığın namaz değil / Yetmiş iki millet dahı elin yüzün yumaz değil (Gölpınarlı, 2020, 389).

Yunus Emre’de çok sayıda kelime eskicil anlamda kullanılmıştır, örneğin şiirlerdeki *artık, yazık, yarak, il, don, koy-* gibi sözcükler bizce bugünkü Türkiye Türkçesindeki manasından farklıdır:

Nasibine senin sen nazar eyle / Ana göre yarak kıl hazer eyle (Gölpınarlı, 2020, 31).

Kılırsın riya namaz yazığın çok hayrın az (Gölpınarlı, 2020, 281).

Suretım boş gezer dandan içeri (Gölpınarlı, 2020, 201).

Boncuk değil sır sözü gel gidelim ko sözü (Gölpınarlı, 2020, 294).

Nice uzun endişeler yoldaş idi bizim ile/Dost fikretinden artığı cümleten fanidir battal (Gölpınarlı, 2020, 386).

Bu ile garib geldim ben bu ilden bezerim / Bu tutsaklık tuzağın demi geldi üzerim (Gölpınarlı, 2020, 390).

Yunus Emre’nin dilinde karşılaşılan deyimlerden bazılarının Kazakçada da aynı şekilde kullanıldığını görmek mümkündür.

Dünyaya çok gelip gittim erenler eteğin tuttum (Gölpınarlı, 2020, 218).

Yunus Emre’deki *Eteğin tuttu* deyimini anlam ve yapı olarak Kazak Türkçesindeki *Eteğine jarmastı* deyiminiyle aynı olduğunu görmekteyiz.

Değme arif bu düşü yoramaz işi değil (Gölpınarlı, 2020, 317).

Aynı söz öbeği Kazak Türkçesinde *tüs joruw* “rüyayı tabir etmek” şeklinde kullanılmaktadır.

Senden Şey’ullah edince kaşın-karağın çatmagıl (Gölpınarlı, 2020, 325).

Yunus Emre’deki *kaşın çatmagıl* deyimini Kazak Türkçesinde *kabak şıtuw* (KTFS 167) şeklinde geçmektedir.

Boz yapalak devlengice emek yeme erte gece (Gölpınarlı, 2020, 326).

Yunus Emre’deki *erte gece* kullanılışı Kazak Türkçesinde *erte-keş/erteli-keş* “sabahtan akşama kadar” biçimlerinde işlek olarak kullanılmaktadır.

Eğer dilim bende ise kimse bana nesne demez (Gölpınarlı, 2020, 332).

Bu kalıplaşmış yapı Kazak Türkçesinde Yunus Emre’deki gibi *bir nârse dew* şeklinde kullanılmaktadır.

İkincisi tarikat kulluğa bel bağlaya (Gölpınarlı, 2020, 350).

Aynı deyim Kazakçada da kullanılmaktadır: *bel baylaw* “yapmaya karar vermek, tevekkül etmek” (KTFS 63).

Böylece Yunus Emre’nin şiirlerini okuduğumuzda dikkatimizi çeken kelimeleri buraya sıralamış olduk. Kökeni Kıpçak lehçelerine özgü gibi görünen bazı unsurlara kısaca açıkladık. Ancak bunu genişleterek bütün Türk lehçeleriyle karşılaştırmak ve karşılaştırmalı tabloda vermek daha doğru olacaktır. İlerideki bir dönemde bu yöntemle yapılacak bir araştırmayı kitap olarak yayımlamak düşünülebilir. Bunun gibi çalışmalarını yapmamızın amacı, Yunus Emre’nin Kıpçak Türkçesine özgü olan kelimeleri listelemek ve onun Kıpçak olduğunu kanıtlamak değildir. Amacımız Abay’ın Oğuz Türkçesine özgü kelimeleri kullanması gibi Yunus Emre’nin de Kıpçak Türkçesine özgü sözcükler kullanan ve bütün Türk dünyasına ortak ulu şahsı olduğunu göstermektir.

3. Türk Dünyasının Manevi Önderi, Ahmet Yesevi'nin Dîvân-ı Hikmet'indeki Oğuzca Olarak Düşündüğümüz Birkaç Unsur Üzerine

Orta Asya bölgelerinde yaşayan ulu şahıs Ahmet Yesevi'nin dilinde de Yunus Emre'de olduğu gibi tam tersine kendi lehçesine özgü olmayan unsurlar rastlanmaktadır. Bu konu da dilcilerin dikkatini çekmiş ve birkaç araştırma yapılmıştır. Örneğin, Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerinin Dili (Efrasiyap Gemalmaz, 1994), Hoca Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları (Zeki Kaymaz, 2002), Dîvân-ı Hikmet'teki Eski Türkçe Unsurlar (Yasin Karadeniz, 2016), Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Lehçelerin Fonetik ve Morfolojik İzleri (Ercan Petek, 2020) vb. makaleler yazılmaktadır.

Ahmet Yesevi'nin Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav (Kazakistan) nüshasının geç dönem Çağatay Türkçesiyle kaleme alındığı söylenmektedir (Petek – Dağıstan, 2017, 111).

Dîvân-ı Hikmet'in Taşkent yazmasında Özbek Türkçesi özelliklerinin, Kazan baskılarında ise Tatar Türkçesi özelliklerinin göze çarptığı gibi bu nüshada da dönemin edebî dilinin özelliklerini yansıtmaktadır (Petek – Dağıstan, 2017, 117).

Hikmetlerin Kazakistan varyantında Kazak Türkçesine özgü yapıların bazılarını Ercan Petek sıralamıştır:

“Bir örnekte kelime içi /-f-/ sesinin /-p-/ye dönüştüğü görülür: *Ka'be saparı kéter bolduk inşâ'llah* (30a-653). Bir yerde /-ç/ sesinin sızıcılışarak /-ş/ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir: *Cândın keçip şevç şarâbın Hakkdın işti* (66a-1441)” (Petek, 2020, 968).

-A geniş zamanı ifade etmesi ve teklik şahıs ekinin -mîn olarak eklenmesi Kazak Türkçesi özelliği olarak hikmetlerde geçmektedir:

Bilemen dep ayta sen köngüldeki çirkini / Eya döstlar küp korkamen ilahumdın...

Söz konusu nüshada, Oğuz ve Kıpçak grupların ayırıcı özelliği olan bazı unsurların da bir arada görüldüğü (*küy-* / *yan-*; *öt-* / *keç-* vb.) yazılmıştır:

“Kökşetav nüshasında “yanmak” anlamında hem *küy-* hem de *yan-* fiili kullanılmıştır. 1/3'ünü incelediğimiz nüshada *küy-* fiili 14 kez; *yan-* fiili ise 5 kez kullanılmıştır... *Kêç-* fiili 7 kez; *öt-* fiili ise 11 kez kullanılmıştır” (Petek – Dağıstan, 2017, 113).

Petek, Kökşetav nüshasında kelime başı “t”lerin Çağataycadaki gibi korunmadan “d” olarak kullanılmasını Oğuzca özellik olarak değerlendirmiştir:

“Nüshada kelime başındaki /t-/ sesleri genelde korunmakla birlikte /d-/li kullanımlar da mevcuttur: *'Ayıb etmeñiz Hakkını izlep yüre durmuz* (30b-659), *Qaddim elif bolğan duta kılğan işim barça hatâ* (35a-757) (Petek, 2020, 971).

Zeki Kaymaz, Hoca Ahmet Yesevi'nin hikmetlerindeki *di-* “de-, söyle-”, *dik* “gibi”, *har-* “yorul-”, *hürk-* “ürk-, kork-”, *ohşa-* “benze-”, *ohşaş* “benzer”, *ol-* “ol-”, *uçmah* “cennet” gibi kelimeleri Oğuz Türkçesine ait olduğunu ispatlamıştır. Morfolojik olarak *-duk*, *-an* sıfat-fiil eklerini ve *-a bil-* yapısını Oğuz Türkçesine özgü bir husus olduğunu belirtmiştir (Kaymaz, 2002, 156).

Biz de Nurahmetulı'nın hazırladığı *Koşa Ahmet Yasawi Dîvân-ı Hikmet Kökşetaw Nuskası* adlı kitabından Kazak ve Çağatay Türkçelerine özgü olmayan ancak tamamen Oğuz Türkçesine özgü birkaç unsuru görmekteyiz. Bunların içinde

Eski Türkçede *elig*, Çağataycada *elik* olarak kullanılan “el” anlamındaki kelimenin Oğuz Türkçesi gibi geçmesi dikkat çekicidir, örneğin:

Zalımlar eger kılşa japa Alla degil / Elij açıp dıga okıp moyun sungil (Nurahmetulı, 2016, 16).

Menen keçip zalımların elin tutkan / Zalımlarga özüm rauaj berdim mine (Nurahmetulı, 2016, 17).

Oğuz Türkçesine özgü *el* (3 kez kullanılmıştır) şekli, *elik* (50 kez rastlanmıştır) biçimine göre çok daha az kullanılmıştır fakat *kol* eş anlamlı sözcüğü ise daha sık geçmektedir, örneğin “kolum tutup yolga” yapısı gibi 32 yerde yazılmıştır.

Utebekov’un hazırladığı doktora tezinde aynı kelime *il* olarak okunmuş ve bir kere geçtiği anlaşılmaktadır:

Hace Ahmedni aştisin il urmadıj aştisin / Çün kılmadıj hiç aştı sen hakk yadnu ayğıl mudam (Utebekov, 2020, 241).

El kelimesi Orhon yazıtlarında *elig* (KT. D.32...); Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *elig* (DLT 49/68...) şeklinde kullanılmış, fakat orta Türkçe devrinden itibaren *elig/el* olan iki biçimde yazılmaya başlamıştır. Sadece Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde bir varyantlıdır, örneğin Dede Korkut Kitabı’nda *el* şeklindedir (DKK 15-3...).

Yaşayan lehçelerden Oğuz grubu Türk lehçelerinde *el* şeklini kullanırken, Yakutlar *elig*’in fonetik varyantı olan “ili”yi; Çuvaşlar *al*’ı, Uygur ve Özbek Türkçelerinde *ilk* biçimi kullanmaktadır. Diğer çağdaş lehçelerde *kol* ve onun fonetik varyantları tercih edilmiştir:

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu kelime *eli* şeklinde kullanılmaktadır ve “parmak genişliği kadar (ölçü)” anlamına değişmiştir.

Dîvân-ı Hikmet’in İmangazi Nurakhmetulı tarafından hazırlanan Kökşetav nüshasında *el* kelimesi gibi, *üzere*, *ayla-*, *degil*, *köksü* (göğsü), *ermis*, *elik*, *tirik* (*diri*), *koşına* (*komşu*) vb. gibi günümüz Kazak Türkçesinde kullanılmayan farklı leksik özellikler vardır. Burada bir örnekle Kazakistan’da yazılan Çağatay Türkçesi bir metinde Oğuz Türkçesine ait unsurlara da rastlayacağımızı göstermeyi amaçladık.

Sonuç

Türk dünyasının önemli bilge şahsı Abay’ın eserlerinde bugünkü edebî Kazak dilinde kullanılmayan kelimeler çok sık rastlandığını görmekteyiz. Makalede incelenen kelimelerden başka Abay’ın eserlerinde geçen *inan-*, *düzüw* (düz), *eyle-*, *kibik* (gibi), *üşbu*, *dön-*, *sür-*, *bak-*, *eriştir-*, *gıp* (kılıp), *gör-* gibi unsurları da ayrıca araştırmak mümkündür. İncelediğimiz unsurların içinde Doğu Türkçesine karakteristik olan *bol-* şeklinin Abay’ın eserlerinde *ol-* olarak dört kere geçtiği dikkat çekicidir. Hatta *el* yazmasında *ol-* olarak yazılan bu yardımcı fiilin yeni baskılarında edebî dilin kaidelerine göre *bol-* olarak değiştirilmesine dikkat edilmiş ve makalede sunulmuştur. Abay’ın eserlerinde rastlanan *ol-* fiili, günümüz Kazak Türkçesinde hiç bulunmaz hatta bütün Türk lehçelerinden bir tek Türkiye Türkçesinde yer almaktadır. Doğu Türk lehçelerinde yaygın olmayan *ol-* şeklinin Abay’da bir kere değil, birkaç defa geçmesi bir tesadüf değildir ve bu nedenle kaynağını araştırmak gereklidir. Bunun gibi örneklerden Abay’ın XIX. yüzyılın sonlarında Eski ve Orta Türkçe dil geleneğini bir arada sürdürdüğünü görmekteyiz. Hatta Oğuz Türkçesinin özelliklerini bildiğini

anlamaktayız. Çünkü *küsmek* fiili, Abay’dan başka hiçbir Kazak Türkü şairinin dilinden bulunmaz. Abay ise söz konusu fiili altı kere kullanmıştır.

Abay’ın eserlerinden Oğuzca unsurların çokça rastlandığı gibi Abay’dan çok daha eski devirlerde yaşayan Doğu ve Batı’nın büyük ruhani temsilcileri Ahmet Yesevi ve Yunus Emre’nin dilinde onların lehçelerine özgü olmayan unsurların epeyce yer alması doğal bir durumdur. Araştırmamızda Yunus Emre’yi Oğuz grubu temsilcisi, Ahmet Yesevi Yunus’un zamanına yakın Doğu Türkçesi temsilcisi olarak seçilmiştir. Abay da daha yakın zamanda Kıpçak grubu temsilcisi olarak gösterilmiştir. Böylece üç büyük grupta ortak unsurların korunduğu ortaya çıkarılmıştır.

Abay’ın dilindeki lehçeler unsurları konusu hiç işlenmemiştir. Bu makalede ise daha çok Abay’ın dilinde Oğuz Türkçesi unsurlarına değinilmeye çalışılmıştır. Fakat Ahmet Yesevi ve Yunus Emre’nin dilinin öteden beri Türk dili tarihiyle uğraşanların dikkatini çekerek birbirinden farklı görüşler öne sürülmüştür. Hoca Ahmet Yesevi’nin hikmetlerinin dili Çağatay Türkçesi ve Müşterek Orta Asya Türkçesi denilse de eserlerinin dilinin Doğu Türkçesi olduğu kesindir. Yunus Emre’nin şiirleri ise Batı Türkçesinde yazılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinin ilk devresini teşkil eden 13. yüzyıl geçiş dönemindeki bir Oğuz Türkçesidir. Kullanmış olduğu dilin kaynaklarından biri Doğu Türkçesidir. Bozkırlardan göç ile gelen halkın konuşma dilidir. Onun için Yunus’un Türkçesinde Kıpçak, Karluk ve Eski Türkçe unsurlar korunmuştur. Şairin dilindeki bu özellikler hâlâ Anadolu ağızlarında yaşamaktadır. Bu konu Türkologların dikkatini çekmiş ve biz de Yunus Emre’yi okuduğumuzda şiirlerinde fark ettiğimiz Türkistan coğrafyasına özgü gibi görünen bazı sözcükleri liste şeklinde ve kısa karşılaştırma olarak sunmaya çalıştık. Bunlar “zehir” anlamındaki *ağı* kelimesinden “iş” manasındaki *yumuş* sözcüğüne kadar 50’e yakın sayıdaki kelimedir. Orta Asya bölgelerinde yaşayan ulu şahıs Ahmet Yesevi’nin dilinde de Yunus Emre’de olduğu gibi kendi ağzına özgü olmayan unsurlar çoktur. Bu konuyu da dilciler araştırarak makaleler yazılmaktadır. Bu araştırmalardan anlaşıldığı üzere bu kişiler aynı dönemde ayrı bölgelerde yaşıyor olsa da aynı dilde konuştuğunu, bir ata dilini devam ettiğini gösterir. Böylece Doğu ve Batı Türkçesini birleştiren ortak nokta Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi olan bir kaynaktır.

Zaten Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de Kaşgarlı Mahmud, Kıpçak ve Oğuzların komşu olup hatta bir arada yaşadığını, kelimelerin çoğunun ortak olduğunu belirtmiştir. Kelimeyi izah ederken birkaç yerde “Oğuzlarda” ve “Kıpçaklarda” ve birkaç yerde de “Oğuz ve Kıpçaklarda” kaydını düşmüştür. Belli ki Karahanlı döneminde söz varlığı farklılıkları çok değildi. Ancak zaman geçtikçe bu iki büyük gruba özgü kelimeler doğal olarak çoğalmaktadır. Fakat belli bir dil grubuna özgü kelimelerin başka grupta bulunmayacağı anlamına gelmez. Örneğin Türkiye Türkçesindeki işlek olarak kullanılan kelimeler, Kazak atasözü ve deyimlerinde veya Abay gibi şairler dilinde korunmuş olabilir. Aynı şekilde Kazak Türkçesinde aktif olarak kullanılan birçok sözcük, Türkiye Türkçesi deyim, ikileme, ağızlarında ve tabi ki Yunus Emre gibi ulu şairlerin dilinde korunması pek mümkündür. Eski kelimeler, anlamını bilemeyeceğimiz işlek olmayan unsurlar, daha çok eski zamanlarda yaşamış ediplerin eserlerinde, atasözü ve deyimlerde, ikilemelerin ikinci unsurunda, halk edebiyatı ürünlerinde ve özellikle ağızlarda korunmaktadır. Yunus Emre’nin eserlerindeki Türkçe kelimeleri incelemek eskicil kelimeleri yeniden dilimize kazandırmak açısından önemlidir. Bu zenginliğe sahip çıkarak onları araştırmak, karşılaştırmak Türkoloji için çok

değerlidir. Türkçe dünyanın en zengin dillerin biridir. Bu zenginliği, özellikle söz varlığı hazinesini Yunus Emre gibi ulu şairler dilinden aramak ve onları tekrardan canlandırmak Türkolog'un asıl görevi olmalıdır.

Sovyet döneminde şairlerin dilinden Türk lehçelerine ortak özellikleri, Çağatay veya Oğuz Türkçesi unsurları aramak yasaktı. Şimdi ise ortak unsurları inceleyerek, açığa kavuşturarak eski Türkçe dil geleneğini sürdürdüğümüzü, bir zamanlar aynı toprakları paylaştığımızı gösterir. İki gruba özgü kelimeleri listelemek, dilleri bir birinden ayırmak değildir, ortak kelime listesini sunarak bugün iki grup vekillerinin kolay anlaşmasını sağlamaktır. Bizim görevimiz ortak unsurları ortaya çıkararak dil yönünden birleştirmek ve yakınlaştırmaktır.

Kaynaklar/References

- Abilkasimov, Babaş. *Algaşkı Kazak Gazetteriniñ Tili*. Almatı: Gılım Baspası, 1971.
- Abilkasimov, Babaş. *XVIII-XIX Gasırlardagı Kazak Adebı Tiliñ Jazba Nuskaları*. Almatı: Gılım Baspası, 1988.
- Adilov, Marlen. "Kazakça Atasözü ve Deyimlerinde Korunan Bazı Oğuzca Sözcükler Üzerine". *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu, Bildiri Kitabı* (17-19 Mayıs, 2017). 191-198. Ordu: Ordu Üniversitesi, 2017.
- Avezov, Mukhtar. *Abay Joli, I. Kitap*. Almatı: Jeti Jargı, 1997.
- Ayan, Ekrem. *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017.
- Baytursınulı, Ahmet. *Altı Tomdık Şıgarmalar Jıynagı*. Almatı: El-Şejire Baspası, 2013.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish*. London: Oxford University Press, 1972.
- Doğan, İsmail – Usta, Zerrin. *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Ankara: Altınpost Yayınları, 2014.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Gülsevin, Gürer. "Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü'l-Feradis Örneği". *46 th Meeting of Permanent International Altaistic Conference* (22-27 Haziran 2003). 163-175. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Gülsevin, Gürer. "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Dış Lehçe Unsurları Üzerine". *IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, Bilkent Üniversitesi* (25-28 Eylül 2009). s.363-371
- Gülsevin, Gürer. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- Iskakov, Ahmedi vd. *Abay Tili Sözdığı*. Almatı: Gılım Baspası, 1968.
- Kaymaz, Zeki. "Hoca Ahmet Yesevî'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları". *Türk Dünyası Araştırmaları* 139 (2002), 155-162.
- Kaymaz, Zeki. "Çağatay Türkçesindeki Oğuzca Unsurlar Üzerine". *Särsen Amanjolov Okuwları* (2004), Öskemen, s. 204-210.
- Kunanbayulı, Abay. *Abay Şıgarmalarınuñ Bir Tomdık Tolık Jıynagı*. Almatı: Körkem Adebıyet Baspası, 1961.
- Kunanbayev, Abay. *Şiirler, Bilge Sözler*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2020.
- Kurmanbayulı, Şerubay – Adilov, Marlen. *Abay Tiliñ Ereşelikleri*. Almatı: Sardar Baspası, 2020.
- Nurahmetulı, İmangazı. *Koja Ahmet Yasaviy Divanı Hikmet Kökşetaw Nuskası*. Astana: Regis-CT Poligraf, 2016.
- Petek, Ercan – Dağıstan, Serdar. "Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasının Dili". *Akademik Bakış Dergisi* 63 (2017), 111-119.

- Petek, Ercan. “Divân-ı Hikmet’in Kökşetav Nüshasında Lehçelerin Fonetik ve Morfolojik İzleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9/3 (2020), 962-974.
- Petek, Ercan. *Abay Kunanbayuli Gakliya Kitabı*. Almatı: Ulagat Baspası, 2020.
- Petek, Ercan – Adilov, Marlen. “Historical Development of the /j-/ Sound at the Beginning of the words in the Kazakh Language”. *BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Oriental studies, Turkology Series*, 134 (2021), 130-143.
- Radlov, Vasilii. *Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy, IV Tom*. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk, 1911.
- Sevortyan, Ervand. *Etiymologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Tom II. Moskva: Nauka, 1974.
- Sızdıkova, Rabiga. *Abay Şıgarmalarınñ Tili*. Almatı: Gılım Baspası, 1968.
- Şahin, İbrahim. “Abay Adının Anlamı ve +y Ekinin Türk Antroponimik Sistemindeki Yeri”. *Doğumunun 175. Yılı Anısına Uluslararası Abay Kunanbayoğlu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Kasım 2020)*. ed. Mehmet Temizkan vd. 464-472. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Tenişev, Edhyam. *Sravnitel’no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurksix Yazıkov, Morfologiya*. Moskva: Nauka, 1988.
- Utebekov, Senbek. *Divân-ı Hikmet’in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin)*. Türkiye: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.